

نقش امر به معروف در تقویت همدلی اجتماعی از منظر آیات

فاطمه کعبیان پور^۱

چکیده

یکی از مشکلات جوامع اسلامی، وجود تعارض و تضاد در بین افراد و گروه‌های مختلف اجتماعی است؛ در حالی که مسلمانان موظف به حفظ اتحاد و انسجام جامعه خود در سایه عمل به احکام اسلام و آموزه‌های قرآن کریم هستند. یکی از احکام اسلام که در حفظ همدلی اجتماعی نقش مؤثری دارد، امر به معروف و نهی از منکر است. بنابراین از روش‌های مؤثر در حل تضادهای موجود و پیشگیری از تضادهای شدیدتر، آن است که مبانی نظری امر به معروف و نهی از منکر به‌طور صحیح و کامل معرفی گردد. تبیین این مبانی می‌تواند در اجرای صحیح شیوه‌های امر به معروف و نهی از منکر و در تقویت همدلی اجتماعی مؤثر باشد. در این تحقیق پس از گذری بر مفاهیم واژگان امر به معروف و نهی از منکر، ابتدا نگاهی اجمالی به گستره آیات امر به معروف در قرآن کریم انداخته و بعد از آن سیاق و تفسیر آیاتی که به‌صراحت به این موضوع پرداخته با محوریت آیات ۱۰۴ آل عمران و ۷۱ توبه، بررسی شده است. برخی از نتایج این تحقیق عبارت است از: امر به معروف، تنها به معنای فرمان به معروف (نیک‌ها) نیست؛ بلکه امر به معروف به معنای علاقه به معروف، عمل به آن و تلاش برای محقق شدن آن در جامعه به‌وسیله بهترین شیوه‌های ممکن است. امر به معروف با اتحاد و همدلی اجتماعی تأثیر متقابل دارند و اجرای آن به روش‌های صحیح، برای سلامت و حفظ جامعه از تضاد، تفرقه و فروپاشی ضروری است.

واژگان کلیدی: امر به معروف، قرآن، تفسیر، سیاق، همدلی اجتماعی.

۱. طلبه سطح دو، حوزه علمیه کوثر خرمشهر، fatemehkabiyanpor@gmail.com

مقدمه

طرح مسأله

هدف اصلی از ارسال پیامبران و کتاب‌های آسمانی، تدوین قانون الهی برای حل اختلاف‌های موجود در بین انسان‌هاست. با این وجود بسیاری از افراد و گروه‌ها در جوامع مختلف، در قانون الهی نیز اختلاف نموده و در حق خود و دیگران ظلم می‌کنند (البقره/۲۱۳).

این‌گونه اختلاف‌ها علل مختلفی دارد که علت اصلی آن عدم شناخت صحیح و عدم درک ضرورت به کارگیری آموزه‌های دین است. از طرفی، شناخت و عمل به احکام دینی - اخلاقی وابسته به شناخت و اجرای امر به معروف است. زیرا چنانکه عموم مسلمانان در امر به معروف و نهی از منکر از خداوند و اولیای او پیروی نمایند، جامعه آنان بهترین جامعه انسانی خواهد بود: «كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ...» (آل عمران/۱۱۰).

در بخشی از حدیث امام باقر (آمده است: امر به معروف از واجبات بزرگی است که به وسیله آن، واجبات دیگر به‌پاداشته می‌شود و راه‌ها ایمن می‌گردد و کسب‌ها حلال می‌شود و رد مظالم می‌گردد و زمین آباد می‌گردد (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۵۶).

با وجود اهمیت و ضرورت امر به معروف و نهی از منکر در اجرای دیگر احکام الهی و نقش اساسی آن در اصلاح امور فردی و اجتماعی انسان، هنوز هم مسلمانان با مشکلات عدیده‌ای در اجرای این فریضه الهی مواجه هستند. برای دستیابی به شیوه‌های اجرای امر به معروف و نهی از منکر، تبیین صحیح مبانی نظری آن ضروری است. زیرا:

در برخی از نظریه‌های تفسیری مطالبی به چشم می‌خورد که بدون در نظر گرفتن نظریه‌های دیگر، بر محدود بودن امر به معروف به افراد خاص و یا روش‌های خاص، مانند فرمان به معروف، منجر می‌شود. در صورتی که اگر مفهوم امر به معروف، به درستی بیان شود، فرصت‌ها و زمینه‌های بیشتری را در اجرای این فریضه الهی فراهم می‌آورد.

این تحقیق به روش تفسیر موضوعی و با رویکرد اجتماعی است. در گرایش تفسیر اجتماعی، مفسر به پیام‌های اجتماعی قرآن می‌اندیشد و بر آن است که آموزه‌های اجتماعی دین را در متن زندگی مردم قرار دهد و با آنچه باعث انحطاط و عقب‌ماندگی مسلمانان شده مبارزه کند (مؤدب، ۱۳۹۲، ص ۵۹). به این منظور مشکلات اجتماعی، از قبیل عدم همدلی بر ارزش‌ها،

اختلاف و تضاد، وجود ناهنجاری و بزه‌کاری در بین نوجوانان، توجه شده و با عرضه آنها بر آیات، راه حل آنها از قرآن جستجو می‌شود. در بررسی‌های اولیه مشخص گردید علت بسیاری از معضلات اجتماعی و خانوادگی مسلمانان عدم شناخت صحیح از امر به معروف و عدم شناخت شیوه‌های صحیح اجرای آن است. برای دستیابی به این شناخت، گستره آیات امر به معروف و نهی از منکر در قرآن کریم لحاظ شده و این موضوع، با محوریت آیه‌های ۱۰۴ سوره مبارکه آل عمران و آیه ۷۱ سوره مبارکه توبه بررسی شده است.

برای تبیین صحیح این آیات، ابتدا معنا و مفهوم واژه‌های «امر به معروف» و «نهی از منکر» بیان می‌شود.

۱- مفاهیم

برای تبیین مبانی نظری امر به معروف، ضروری است ابتدا معانی لغوی واژگان امر به معروف و نهی از منکر، و مفاهیم قرآنی آن، و مفهوم همدلی اجتماعی، واکاوی گردد.

۱-۱ مفهوم واژه امر

برخی از واژه‌شناسان، دو معنای اصلی برای «امر» بیان کرده‌اند؛ ۱- «امر» نقیض نهی که جمع آن اوامر است. ۲- «امر» به معنای شأن و حال و حادثه که جمع آن «أمر» است (فراهیدی، ۱۴۱۰، ج ۸، ص ۲۹۷؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۸۸).

گروهی دیگر تنها «طلب» را هسته مرکزی معنای «امر» می‌دانند (مصطفوی، ۱۳۶۰، ج ۱، صص ۱۴۲ تا ۱۴۵) و معتقدند معنای دیگر امر مانند شأن، کثرت، مشورت و امارت، به همان معنای مرکزی یعنی طلب برمی‌گردد (واعظزاده و دیگران، ۱۳۷۹، ج ۳، صص ۱۰۳ تا ۲۱۶). تعدادی از معانی امر که در منابع لغت ذکر شده، معانی قرآنی این واژه است که با توجه به سیاق آیات گزارش شده است. مانند دعوت، ترغیب و تشویق، اصلاح امور و تدبیر. (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۲۰۸؛ ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۴، ص ۲۷؛ مصطفی ابراهیم، ۱۴۱۰، ص ۲۸؛ واعظزاده و دیگران، ۱۳۷۹، ج ۳، ص ۱۳۵).

از مجموع معانی لغوی و معانی قرآنی «امر»، و کاربرد این واژه در قرآن، مشخص می‌شود واژه «امر» تنها به معنای طلب و درخواست نیست. در اصطلاح «امر به معروف» حتی اگر «امر» تنها به معنای طلب و درخواست باشد، نمی‌تواند فقط منحصر در فرمان و دستور دادن باشد. بلکه بنا بر سیاق آیات، جایگاه مخاطب و متکلم و موضوع مأموریه، مفاهیم مختلفی از آن برداشت

می‌شود. برای مثال، امر به معروف می‌تواند به معنای دعوت به معروف، تشویق و ترغیب به معروف و شیوع و ازدیاد آن در جامعه باشد.

معانی لغوی و قرآنی امر به همراه معانی معروف، نهی و منکر در جدول شماره یک نشان داده شده است.

۲-۱ مفهوم واژه معروف

واژه‌شناسان برای «عرف» که ریشه واژه «معروف» است، معانی متعددی آورده‌اند. معنای اصلی عرف شناخت است.

«عرف»، «معرفت»، «عرفان» و «معروف» به معانی شناخت، اطلاع، معرفت، آگاهی یافتن و علم نسبت به امور و اشیاء مختلف آمده است (فراهیدی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۱۲۱؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴، ج ۹، ص ۲۳۷؛ مصطفوی، ۱۳۶۰، ص ۹۸). معانی دیگری برای این واژه بیان شده که در شکل شماره ۱ نشان داده شده است (فراهیدی، ۱۴۱۰، ج ۲، صص ۱۲۱ و ۱۲۲؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴، ج ۹، صص ۲۳۷ تا ۲۳۹؛ طریحی، ۱۳۷۵، ج ۵، ص ۹۳؛ راغب اصفهانی، ۱۳۷۱، ص ۵۶۱؛ قرشی، ۱۳۷۱، ص ۳۲۷؛ مصطفوی، ۱۳۶۰، ج ۸، ص ۹۷).

معانی قرآنی معروف در منابع لغت عبارتند از:

- ۱- اطاعت خدا: وَ صَاحِبُهُمَا فِي الدُّنْيَا مَعْرُوفًا (لقمان/۱۵۲)
 - ۲- معقول و مشروع: وَمَنْ كَانَ فَقِيرًا فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِ (النساء/۶)
 - ۳- نیکوکاری: إِلَّا مَنْ أَمَرَ بِصَدَقَةٍ أَوْ مَعْرُوفٍ (النساء/۱۱۴)
 - ۴- میانه‌روی: وَلِلْمُطَلَّقاتِ مَتَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ (البقرة/۲۴۱)
 - ۵- گفتار نیک و زیبا: قَوْلٌ مَعْرُوفٌ (البقرة/۲۶۳)
 - ۶- حسن معاشرت: فَأَمْسِكُوهُمْ بِمَعْرُوفٍ أَوْ فَارِقُوهُمْ بِمَعْرُوفٍ (الطلاق/۲) (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۵، صص ۹۳ و ۹۴؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۵۶۱).
- از بررسی معانی لغوی معروف در لغت و قرآن کریم مشخص می‌شود علاوه بر واجبات و مستحبات شرعی که به مصادیق آن مشخص شده، شامل هرگونه احسان و نیکوکاری که انسان نسبت به همنوعان خود و با در نظر گرفتن ارزش‌ها و هنجارهای مفید اجتماعی (عرف) انجام دهد، جزء مصادیق معروف محسوب می‌شوند.

۳-۱ مفهوم‌شناسی واژگان نهی و منکر

مفاهیم واژگان «نهی» و «منکر» مانند واژگان «امر» و «معروف» از منابع لغت استنباط شده که به دلیل پرهیز از اطاله کلام به ذکر منابع اکتفا شده و در شکل شماره ۱ مشخص گردیده است (فراهیدی، ۱۴۱۰، ج ۴، ص ۹۳ و ج ۵، ص ۳۵۵؛ ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۵، صص ۲۴۵ تا ۲۴۷؛ قرشی، ۱۳۷۱، ج ۷، ص ۱۱۶؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، صص ۸۲۳ و ۸۲۶؛ طریحی، ۱۳۷۵، ج ۱، صص ۴۲۴ و ۴۲۵ و ج ۳، صص ۵۰۱ و ۵۰۲؛ مصطفوی، ۱۳۶۰، ج ۱۲، صص ۲۴۰ و ۲۴۲).

از نظر واژه‌شناسی و کاربرد واژه منکر در قرآن کریم، مصادیق منکر عبارت است از آنچه برخلاف معروف باشد. برای مثال، شرک از مصادیق بارز منکر است که در مقابل توحید و یگانه‌پرستی قرار دارد. بنابراین گستره مصادیق معروف و منکر به اندازه‌ای است که می‌تواند ابعاد مختلف زندگی فردی و اجتماعی افراد را دربرگیرد.

۴-۱ مفهوم همدلی اجتماعی

واژه همدلی در زبان فارسی به معانی موافقت، سازگاری، همراهی کردن، یک‌دلی، یک‌جهتی، محبت، اتفاق، اتحاد و معاهده آمده است.

از همدلی ادريس بررفت از زمين بر آسمان
وز خلاف ابليس در رفت از بهشت اندر سقر
(منوچهری) (دهخدا، واژه همدلی)

همدلی اجتماعی به عنوان یک ویژگی مثبت در جوامع بشری، به این معناست که مردم در معاشرت‌های انسانی، آیینی، دوستانه و خانوادگی با شیوه‌های ارتباطی دوستانه و مهربانانه رفتار نمایند؛ حتی الامکان از بروز خشونت و درگیری خودداری نموده و اختلاف‌ها و مشکلات اجتماعی خود را با روش‌های مسالمت‌آمیز و با معیار قانون حل و فصل نمایند. در متون اسلامی همدلی، همزیستی، تفاهم، زندگی مسالمت‌آمیز، حتی همبستگی و همدلی، به عنوان اصلی اساسی تلقی شده است (مرادی، ۱۳۷۹، ص ۱۹۱). اسلام، نه تنها بر همدلی در جامعه اسلامی، بلکه بر مدارای مذهبی در میان پیروان ادیان، جوامع مذهبی، اقوام و ملل تأکید نموده و به درک متقابل و همکاری میان تمامی مردم استدلال می‌نماید (محقق داماد و پهلوان، ۱۳۹۴، ص ۱۱۸). آیاتی از قرآن کریم مانند آیه ۱۰۳ آل عمران و ۱۰ حجرات بر همدلی در جامعه اسلامی تأکید نموده است. همدلی اجتماعی با امر به معروف و نهی از منکر ارتباط متقابل دارد. این موضوع با بررسی آیات امر به معروف و نهی از منکر تبیین می‌شود.

گروهی را که خداوند آنها را هلاک خواهد کرد موعظه می‌کنید؟ به طور خلاصه، سیاق و تفسیر این آیات و احادیثی که در ذیل آن آمده، بیانگر آن است که موعظه‌ای که در مسیر اجرای احکام الهی و دوری از گناه و نافرمانی باشد، همان امر به معروف و نهی از منکر است که ترک آن موجب تفرقه و هلاکت جامعه می‌شود (عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۳۴؛ قمی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۲۶۵؛ طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۸، ص ۳۸۴).

از مفهوم آیه‌های ۵۸ سوره نساء، «نِعِمَّا يَعْظُمُ بِهِ»، آیه ۹۰ سوره نحل، و ۱۳ سوره لقمان نیز چنین استنباط می‌شود که موعظه همان امر به معروف و نهی از منکر است و یا امر به معروف و نهی از منکر به روش موعظه انجام می‌شود (اندلسی، ۱۴۲۰، ج ۳، ص ۶۸۵؛ رازی، ۱۴۲۰، ج ۱۰، ص ۱۱۱ و ج ۲۰، ص ۲۶۲؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۳، ص ۹۹).

سفارش به حق و صبر، و ارشاد و راهنمایی به‌سوی آنچه سزاوار است نیز از روش‌های امر به معروف است. این مفهوم از آیات زیر استفاده می‌شود:

«و تَوَاصَوْا بِالْحَقِّ وَ تَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ» (العصر/۳)، در مورد عمومیت وجوب امر به معروف و نهی از منکر استدلال شده است به سوره مبارکه العصر و ضمن آن آمده است: «تواصی» همان امر و نهی است (واعظزاده و دیگران، ۱۳۷۹، ج ۳، ص ۱۸۵). فخر رازی نیز ضمن تفسیر آیه ۱۱۴ از سوره مبارکه آل‌عمران «ارشاد و راهنمایی به‌سوی آنچه سزاوار است» را همان امر به معروف دانسته و «بازداری از آنچه ناشایسته است» را نهی از منکر می‌داند (رازی، ۱۴۲۰، ج ۲۰، ص ۱۸۶).

در تفسیر تسنیم که تصریح می‌کند: امر به معروف یعنی فرمان دادن به مسلمانان برای انجام وظایف دینی، در مورد سوره والعصر می‌نویسد: سوره والعصر می‌فهماند که تارک امر به معروف و نهی از منکر اهل خسارت است (جوادی آملی، ۱۳۹۰، ج ۱۵، صص ۲۶۲ و ۲۶۳). با این بیان، سفارش به حق و سفارش به صبر نیز امر به معروف است.

در این تفسیر بار دیگر در تعریف کامل‌تر امر به معروف می‌گوید: «جوهر امر به معروف که در آن جدی بودن مطرح است، با تعلیم، تذکر، نصیحت و ارشاد و حتی دعوت به خیر تفاوت دارد».

با این وجود در صفحات دیگر می‌نویسد: «دعوت به خیر جامع امر به معروف و نهی از منکر و از احکام بین‌المللی اسلام است». «دعوت غیر مسلمانان به پذیرش اسلام و ترک آداب و سنن غیراسلامی می‌تواند مصداق امر به معروف و نهی از منکر باشد» (جوادی آملی، ۱۳۹۰،

ج ۱۵، صص ۲۶۲ تا ۲۶۵). در این صورت دعوت به خیر می‌تواند همان امر به معروف باشد. بنابراین تعریف مذکور از امر به معروف، اجرای این فریضه را محدود به فرمان دادن نموده که تنها مربوط به بخش خاص و کوچکی از امر به معروف می‌شود؛ ولی در نگاه وسیع‌تر چنانکه امر به معروف بخواهد در مسیر اهداف و مصالح اجتماعی در بخش‌های مختلف آن اجرا شود، لازم است ابعاد مختلف آن بیشتر مد نظر قرار گیرد.

در متون فقهی نیز به روش‌های مختلف امر به معروف و نهی از منکر تصریح شده است؛ طبق فتوای شهید ثانی (و نظرات دیگر مراجع، موعظه و زبان نرم جزء روش‌های امر به معروف محسوب می‌شود (شهید ثانی، ۱۳۷۳، ص ۲۲۵؛ موسوی خمینی، ج ۱، ص ۴۰۹ به بعد). از دیگر فتواهایی که در ارتباط با امر به معروف صادر شده، این است که با عدم احتمال تأثیر، وجوب آن از عهده مکلف ساقط نمی‌شود؛ بلکه واجب است در پی روش‌های مؤثر در اجرای آن باشد (نوری، ۱۳۶۷، ص ۳۱۰).

با توجه به موارد فوق، امر به معروف به معنای «علاقه به معروف و تلاش برای محقق شدن آن در جامعه به وسیله بهترین شیوه‌های ممکن است؛ و نهی از منکر به معنای مخالفت و بیزاری از منکر، و تلاش برای پیشگیری و رفع منکرات در جامعه به وسیله بهترین شیوه‌های ممکن است». چنانکه در مصادیق معروف ملاحظه شد، محبت به مردم، نیکوکاری، خوش‌زبانی و علم‌آموزی همه از مصادیق معروف هستند. بدیهی است، زمانی که مردم بخواهند یکدیگر را به این گونه امور توصیه نمایند، با لحن آمرانه نمی‌توانند این کار را انجام دهند. گویا شخصی به شخص دیگر بگوید: «من به تو دستور می‌دهم با مردم مهربان باشی!» یا بگوید: «نیکوکار باش!» بلکه اگر کسی بخواهد مهربانی را توصیه و ترویج نماید، باید ضمن بروز رفتارهای مهربانانه، در مرحله زبانی، لحن او مهربانانه باشد نه آمرانه؛ علاوه بر این، در جامعه‌ای که افراد و گروه‌های آن در سایه برادری، همدلی و اتحاد زندگی کنند، بیشتر ارتباط‌های کلامی آنان از جمله امر به معروف و نهی از منکر، خیرخواهانه و نصیحت‌گونه است.

زمانی جامعه اسلامی می‌تواند مصادیق معروف را در بین اعضای خود گسترش دهد و از منکرات (حتی‌الامکان) به دور باشد که در آن جامعه احساس برادری و همبستگی و صمیمیت وجود داشته باشد. در این صورت افراد جامعه، توصیه‌ها، نصیحت‌ها، انتقادات و حتی امر و نهی همدیگر را پذیرا هستند. از طرفی، امر به معروف و نهی از منکر در راستای اجرای احکام الهی

شرایط یکرنگی و یکدلی در جامعه را بیش از پیش فراهم می‌آورد؛ و اتحاد، انسجام و همدلی اجتماعی را تثبیت می‌کند.

نتیجه گیری

در تعدادی از آیات قرآن کریم موضوع امر به معروف و نهی از منکر با عبارت‌هایی مانند موعظه و تواصی (عبارت‌هایی غیر از امر و نهی) مطرح شده است. از معانی لغوی واژگان امر، نهی، معروف و منکر و از تفسیر و سیاق آیات مربوط در قرآن کریم، معلوم گردید علاوه بر فرمان دادن که یکی از شیوه‌های امر به معروف است، موعظه، تعلیم، ارشاد، سفارش و دعوت به حق، ترغیب و تشویق نیز جزء شیوه‌های مختلف امر به معروف هستند.

امر به معروف به معنای موافقت، علاقه و عمل به معروف و تلاش برای محقق شدن آن در جامعه به وسیله بهترین شیوه‌های ممکن است؛ و نهی از منکر به معنای مخالفت، بیزاری و پرهیز از منکر، و تلاش برای پیشگیری و رفع آن در جامعه به وسیله بهترین شیوه‌های ممکن است.

بدیهی است رعایت شرایط و اصول اجرای امر به معروف و در نظر گرفتن مراتب آن، موقعیت‌های اجتماعی امر و ناهی و توانایی‌های علمی و عملی او، در انتخاب روش‌های مختلف، ضروری است. تبیین و ترویج این دیدگاه‌ها در ابعاد نظری، می‌تواند در کاربردی شدن امر به معروف و نهی از منکر، در ابعاد عملی و در گسترش معروف و پیشگیری از منکر در جامعه کمک شایانی بنماید.

از تفسیر و سیاق آیات قرآن کریم استنباط می‌شود امر به معروف و نهی از منکر، برای حفظ جامعه از تفرقه و فروپاشی، و پیشبرد اهداف و مصالح مسلمانان ضروری است. بخشی از امر به معروف و نهی از منکر شامل نظارت‌های رسمی است و وظیفه افراد خاصی از جامعه مانند مبلغان دین، نیروهای انتظامی و پلیس است. و بخش دیگر آن که شامل نظارت‌های غیررسمی است، وظیفه همه اقشار و نهادهای مختلف جامعه است. امر به معروف و نهی از منکر با اتحاد و انسجام اجتماعی ارتباط متقابل دارند. اجرای امر به معروف و نهی از منکر به شیوه‌های صحیح، همراه با محبت، دوستی، همدلی و همیاری در جامعه، تقویت و حفظ همدلی اجتماعی و اصلاح امور جامعه را به همراه دارد.

منابع و مأخذ

- ۱- قرآن کریم.
- ۲- آلوسی، سیدمحمود (۱۴۱۵)، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، تحقیق: علی عبدالباری عطیه، بیروت: دارالکتب العلمیه، چاپ اول.
- ۳- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴)، لسان العرب، بیروت: دار صادر.
- ۴- الجبلی العاملی، زین الدین (شهید ثانی) (۱۳۷۳)، الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة، قم: مکتب الإعلام الإسلامی، چاپ هشتم.
- ۵- اندلسی، ابوحيان، محمد بن یوسف (۱۴۲۰)، البحرالمحیط فی التفسیر، محقق: محمد جمیل صدقی، بیروت: دارالفکر.
- ۶- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۰)، تسنیم: تفسیر قرآن کریم، جلد پانزدهم، تحقیق و تنظیم: عبدالکریم عابدینی، قم: بنیاد بین المللی علوم و حیان اسراء، چاپ چهارم.
- ۷- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۳)، تسنیم: تفسیر قرآن کریم، جلد سی و چهارم، تحقیق و تنظیم: روح الله رزقی، قم: بنیاد بین المللی علوم و حیان اسراء.
- ۸- جوادی، حسین (۱۳۹۵)، امر به معروف و نهی از منکر حقوق و حریم خصوصی شهروندان با تأکید بر آیات و روایات، دوماهنامه علمی، تخصصی حقوق (احقاق حق)، شماره اول، صص ۲۳ تا ۳۳.
- ۹- دشتی، محمد (۱۳۸۴)، ترجمه نهج البلاغه علی (ع)، قم: انتشارات الهادی، چاپ ششم.
- ۱۰- دهخدا، علی اکبر (۱۳۳۷)، فرهنگ دهخدا، تهران: سیروس، چاپ اول.
- ۱۱- رازی، فخرالدین (۱۴۲۰)، مفاتیح الغیب، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ سوم.
- ۱۲- راغب اصفهانی، حسین (۱۴۱۲)، المفردات فی غریب القرآن، چاپ اول، دمشق: دارالعلم، بیروت: الدارالشامیه.
- ۱۳- زمخشری، محمود (۱۴۰۷)، الکشاف عن حقایق غوامض التنزیل، بیروت: دارالکتاب العربی، چاپ سوم.
- ۱۴- طباطبائی، محمدحسین (۱۴۱۷)، المیزان فی تفسیرالقرآن، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ پنجم.
- ۱۵- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲)، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران: انتشارات ناصرخسرو، چاپ سوم.

- ۱۶- طریحی، فخرالدین (۱۳۷۵)، مجمع البحرين، تهران: کتابفروشی مرتضوی، چاپ سوم.
- ۱۷- عیاشی، محمد بن مسعود (۱۳۸۰)، تفسیر عیاشی، تهران: مکتبه العلمیه الإسلامیه، چاپ اول.
- ۱۸- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۳۸۳)، کتاب العین، قم: انتشارات اسوه، چاپ دوم.
- ۱۹- قمی، علی بن ابراهیم (۱۳۶۷)، تفسیرالقمی، محقق: طبیب موسوی جزایری، قم: دارالکتاب، چاپ سوم.
- ۲۰- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷)، الکافی، تحقیق: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران: دارالکتب الإسلامیه، چاپ چهارم.
- ۲۱- مؤدب، سیدرضا و مجتبی روحانی زاده (۱۳۹۲)، مبانی تفسیر اجتماعی قرآن کریم، دو فصلنامه علمی ترویجی قرآن و علم، سال هفتم، شماره ۱۲، صص ۵۷ تا ۷۸.
- ۲۲- مرادی، محمد (۱۳۷۹)، قرآن، انسان، وفاق، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول.
- ۲۳- مصطفی، ابراهیم، احمد حسن الزیات، حامد عبدالقادر، محمد النجار (۱۴۱۰)، المعجم الوسیط، ترکیه: مؤسسه فرهنگی دارالدعوة استانبول.
- ۲۴- مصطفوی، حسن (۱۳۸۵)، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، تهران: مرکز نشر آثار علامه مصطفوی.
- ۲۵- موسوی خمینی، روح الله (۱۳۷۹)، امر به معروف و نهی از منکر از دیدگاه امام خمینی، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ پنجم.
- ۲۶- نوری، حسین (۱۳۶۷)، امر به معروف و نهی از منکر، ترجمه محمدمحمدی اشتهاردی، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ اول.
- ۲۷- واعظ زاده خراسانی، محمد و دیگران (۱۳۷۹)، المعجم فی فقه اللغة القرآن و سرّ بلاغته، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، چاپ اول.
- ۲۸- Seyyed Mostafa Mohaghegh Damad, Mansour Pahlevan, ۱۳۹۴, Religious Tolerance & Universal Brotherhood, Pajuhesh-ha-ye Quran va Hadis, Vol. ۴۸, No. ۱, Spring & Summer